

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТЫҢДАУШЫ ТҮЛҒАСЫ

Сөз өнерінің патшасы Абай шығармашылығын биіктігі, мазмұнының тереңдігі мен ақын түйсігінің озықтығы тыңдаушы тұлғасының қалыптасуына қызмет етеді. Өзі өмір сүрген заманның көйлеңкелі де, күнгейлі тұстарын көріп өскен ақын қараңғы халқына өлеңмен сәуле түсірмек болады. Абай – кемеңгер, данышпан, терең ойлы, философ. «Ақын шығармасының мағыналық болмысын тану оны құрамдас бөліктерге ажыратып, даралауды, сөйтіп әр бөліктің мағынасын, мазмұнын, мәнін анықтауды талап етеді. «Өнер туындысын қабылдау (тану, білу, түсіну) теориялық тұрғыда алғаш Аристотель еңбектерінде пайымдалғаны белгілі. Содан бергі дәуірлерде бұл салада неше түрлі теориялар, бағыттар өріс алды. Қазақ әдебиеттану ғылымында да құнды теориялық ойлар қоры жинақталды»[3,17] – деп абайтанушы ғалым Ж.Дәдебаев өз зерттеуінде айта келе, алайда өнер туындысының жасырын мағынасы мен мәні қазақ әдебиеттануында белгілі бір кезеңнің әдебиеті, белгілі бір автордың шығармашылығы немесе белгілі бір көркем шығарма негізінде эстетикалық қабылдау теориясы, көркем рецепция мен герменевтика қағидалары тұрғысынан арнайы қарастырылған емес деген пікірді айтады. Сол герменевтиканың керемет сілемдерін Абай шығармашылығынан көреміз. Абай герменевтикалық теорияларды қазақ даласына өз жырларымен жеткізгенін көп адам білгенімен, зертеліп зерделене қойған жоқ. Ең алдымен осы сөз пайда болғаннан бері сөзді түсіну, ұғыну, тыңдаушыға өзінің ойын түсіндіру деген мәселе төңірегінде адамзат өздерінше пікір айтып келеді. Сөз ұғымының төңірегінде сонау Александрия мектебі мен Ферган мектебі бұдан мыңдаған жылдар бұрын пікірталасқан. Александрия мектебінің өкілдері сөзде көп мағына бар дейді. Сондықтан сөзді түсіну үшін оның барлық мағынасын түсіну керек. Ал Ферган мектебі керісінше сөзде бір-ақ мағына бар дейді. Сол мағынаны табу керек, ол үшін көп іздену керек деп түсіндіреді. Осы әңгіме төңірегінде орта ғасырларда да, қазіргі кезде де көп. Сөзде қанша мағына бар, нақты мағынасы қайсы? Осы төңіректе айтыс тартыс толастар емес, толастамайтыны да ақиқат. Сөз дегеніміз ерекше қасиетті ұғым. Абай сөзді тәңірінің сыйы, тәңірі берген өнері деп қарайды. Сөз адамзаттың ойының жемісі. Сөздің поэтикалық герменевтикалық астарын тексерген кезде Абайдың ілгерілеп алға кеткенін көруге болады. Мәселен:

Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ [1, 76], –

дейді. Осындағы түгел сөз дегеніміз сөздің барлық мағынасын айтып тұр. Герменевтикада да сөздің барлық мағынасын айтады. Абай осы төңіректен меңзеп тұр. Сөзді түсіну үшін оның барлық мағынасын білу керек. Асыл сөзді көкірек көзбен ұғыну үшін адам білімді, білікті болу қажет, көп іздену керек, сөздік қоры мол болу шарт. Қоғамдық ақпараттардан да хабардар болғаны жөн. Түгел сөз деген Абай енгізген үлкен герменевтикалық ұғым. Герменевтика сөз өнерін үш тұрғыда қарастырады. Автор – мәтін – тыңдаушы. Осы үшеуінің арасындағы қарым қатынастарды қарастырады. Автор өз ойын мәтінде қалай түсіндірді. Мәтін автордың ойын тыңдаушыға қалай түсіндіре алды. Автор мен тыңдаушының арасындағы, тыңдаушы мен мәтіннің арасындағы, тыңдаушы мен автордың арасындағы кері байланыстардың барлығы өте маңызды. Ол байланыстарды білмей, көркем мәтінді түсіну қиын. Осы мәселенің барлығы герменевтиканың қарастыратын объектісі. Шлейермахер герменевтикалық шеңберінде сөздің, ұғымның өзінің шекарасы барын айтады. Әр адамның өзінің шекарасы бар. Сөзді түсіну үшін оны шеңберлеу керек. Яғни оның шеңбердің ішіндегі мағынасы, қызметі деп көрсетеді. Автор

қандай болу керек, ақын деген кім, мәтін деген не, тыңдаушы қандай болу керек деген сауалдарға Абай өз туындыларында нақышына келтіре айтады. Адам өзінің білгенін жазу керек, интуициясы мен көкейкөзін ұштастыра білу керектігін:

Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз[4], –

деген жолдар арқылы үндейді. Тағы бір жолдарда өлеңнің қисымы жайында:
Қисымымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын оны Пайғамбар мен Алласы [4], –

деп өлеңнің мазмұны мен мәтін арасындағы қисымды, гармонияны айтып тұр.

Сөзді ұғар көкірегі болса көзді,
Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа тағы да айтпа сөзді [4], –

деп сөз қадірінің қасиеті мен тыңдаушы тұлғасының асыл сөзді бағалауы сөз етіліп, герменевтикалық үштік негізінде автор, мәтін, тыңдаушы назарына негізделеді.

Көппен жалғыз алысқан ақын тыңдаушысының көкірек көзін ашу мақсатында қазақ әдебиетіндегі Абайға дейін туған өлеңдер мен шешендік сөздерді ескілікке балап, шығарманың халыққа түсінікті болуын қарастырады. Ақын «ескі бише отырман бос мақалдап, ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап» деп ескі өлеңге сын көзбен қарады. Кейдей ақындардың күнкөріс кәсібіне айналып, бағасы түскен өлең сөзді өз биігіне қойып, тыңдаушының талғамын тәрбиелеуге белсенде араласты.

Абай сөзді ақындықтың құралы деп біледі. Өлеңге басқа көзбен қараған ақын тақтан орын береді. Қазақ тілінің көркемдік дәрежесін биіктету үшін Абай өлеңді тілге араласып кеткен бөтен сөздерден арашалап, аластап алмақшы болады. «Бөтен сөз» деп әдебиетке пайдасы жоқ сөздердің шұбырып жүруі мен қазаққа түсініксіз ислам діні арқылы кірген араб, парсы сөздерінің араласып кетуін айтады.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы [1, 56], –

деп, өлеңнің алдымен мазмұнына мән беріп, одан соң түрге көңіл береді. Әрі ақындарды шынай өмірді бейнелейтін, халықты алға жетелейтін шығармаларды жазуға ынталандырады. Ақынның поэзия шығармашылығындағы мазмұн мен үлгі, тіл, жүйе, ырғағына дейін айқын ойлар айтқанын байқаймыз. Ақын поэзияны прогреске қызметістейтін болсын, ол үшін әдебиетке қаны толық реализм керек дейді. Осы мақсат жүзеге асуы үшін қаламгер де, тыңдаушы да жанаруы тиіс.

Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы [4], –

деген жерде ақын жаңа оқырман үшін күреседі. «Іші алтын, сырты күміс» өлеңдердің көркемін ғана жазуды ақын мақсат еткен. Шығармаларының тілі ауыр, мазмұны салмақты, қабылдауға жеңіл соқпайтын ой азығы етіп шеберліктің қыры ретінде көрсете алған. Ахмет Байтұрсынов: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың

сөзіндей емес. Олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойлап дағдыланған адамдар болмаса, біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас»[2], – деп Абай тілінің соншалықты көркем екендігіне жоғары баға береді. Өлеңдерін қабылдау қиынға соғатыны жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас, бірақ тыңдаушылардың Абай қойған талапқа жете алмауы ақын жанын күйзелтеді:

Жартасқа бардым,
Күнде айқай салдым,
Одан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас – сол жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас [4], –

деп ақын қараңғылықта сабылып, ояна алмай жатқан халқына деген күрсінуі мен үндеуі сипатталған. Ол халқының жартастан қайтқан, санасыз, сенімсіз құр жаңғырықтай үн қатпай, өздерінің іс әрекеттерімен заман үндеуіне пәрменді жауап қатуын қалайды. Ақынның ендігі сөзі ыза мен ашуға суарылып, мысқыл мен сықаққа толып, тиген жерін тіліп түсер семсерге айналған тәрізді. Мұны ақынның өзі де аңғарғандай:

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер өзің біл [4], –

деп алады да, өз ортасындағы сорлылық қылықтарға күйіне қарап, сол күйініштен туған ызалы жырын тағы да ел мұның емдеуге төгеді. «Сатираны кексіз күлкі, жеңіл мазақ, ұсақ қалжақ деп түсінбей, масқара болған қоғамның құрысқан кегінің нажағайлы рухы деп тану», – керек екенін айтқан Белинскийге бақсақ, Абай сатирасының қоғамдық мәнінің байыбына бара түсеміз.

Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын! [4], –

деп, ұлы ақын «қалың еліне» бір ауыр ызамен соқтықса, мұның да жаттығы жоқ. Бірде осылай қатты айтса, енді бірде жуасып, жұртына жайлап қана тілек білдіреді:

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржаңдамай тыңдасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін [4].

Осы мысалдардың қай-қайсысынан болса да Абайдың тыңдаушы тұлғасына қойған талаптары мен ақтарыла айтқан үндеулері айқын аңғарылады.

Абай қазақ поэзиясындағы «қара өлең» мен «жыр» аталатын екі өлшемін байытып, кең пайдалана отырып орыс және дүние жүзі поэзиясының жетістіктеріне сүйене отырып өлеңнің жиырма шақты тың өлшемдерін қосқан. Дүние жүзілік поэзияға қосқан жаңа өлшемдегі

өлеңдерінің бірі «Сегіз аяқ». Абай ауылдың сауатсыз тыңдаушыларына тыңнан жасалған өлшемдерін түсінікті болу жолдарында қарастырады. Өзінің ақындық қуатының кең өрістілігімен оқ бойы озық екендігіне сенген Абай: «Сөз түзелді, тыңдаушы, сенде түзел» – деп, тыңдаушысына шығармалары арқылы талап қойып, өз деңгейіне көтеруге тырысып бағады.

Сөз мәнісін білерлік кейбіреу
бар, Абайлар әрбір сөзді өз
халінше [1,59].

Осы өлең жолдары арқылы ақын сөздің мәнін ұғынарлық қасиеті бар тыңдаушы тұлға- сын басқаларға үлгі ретінде насихаттап отыр. Әрбір сөзді өз халінше абайлап, сөз мәнісін білерлік кісіге іші жылыған ақын шығармашылығында тыңдаушының жаңа типі көріністапқан. Сөз тыңдаушыларды Абай үш типке бөліп көрсетеді: бірінші тип «үйден шыққанша тыңдайды»; екінші тип «ұққанынша көңіл қояды»; үшінші тип «сөз мәнісін білерлік, әрбір сөзді өз халіне абайлайды». Тыңдаушылардың қабілет деңгейіне байланысты сөзді ұғуы да әртүрлі болатыны белгілі. Ақын даралап отырған үшінші типтің озық болатынын даралап, бағаөлап көрсетуде.

Қорыта келегенде ұлы Абай қараңғы халқының терең ойларға бойламай арзан сөзге іштартатына, сөз қасиетінің қадіріне жете қоймағанына қынжылып, тыңдаушы тұлғасын биіктетуге бар күш жігерін салады. Абай шығармалары арқылы эстетикалық қабылдау теориясын да, көркем рецепция мен герменевтиканың заңдылықтарын да бере алды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1. –Алматы: Ғылым,1977. – 454 б.
2. «Қазақ», 1913, №41
3. Жаңғара Дәдебаев. Абайдың «Сегіз аяғы»: мән мен мағына поэтикасы
4. Өлеңдер мен аудармалар. Бірінші кітап. <https://kitap.kz/book/olengder-men-audarmalar-birinshi-kitap>